

ΜΑΘΗΜΑ: ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ
ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:
ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡ.
ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ.
Δ' ΕΞΑΜΗΝΟ

1
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΥΠΟΒΟΗΘΟΥΜΕΝΗ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΜΑΙΟΣ 2005

ΚΑΝΕΛΛΟΥ ΑΡΕΤΗ-ΜΑΡΙΑ
Α.Μ 1340200300157

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγή	1
II. Οι νέες ρυθμίσεις του νόμου	4
III. Συνταγματική προσέγγιση του νόμου	
Α)Γονιμοποίηση post mortem	7
Β)Παιδιά με έναν γονέα;	12
Γ)Υπεράριθμα έμβρυα	16
Δ)Φέρουσες μητέρες	21
Ε)Κλωνισμός	28
IV. Συμπέρασμα	31
V. Περίληψη	38
VI. Summary	39
VII. Βιβλιογραφία	40

I.Εισαγωγικά

Η εκπληκτική πρόοδος της βιολογίας, ειδικότερα δε της γενετικής και της βιοτεχνολογίας, εφοδίασε την ιατρική επιστήμη με αξιοθαύμαστες μεθόδους που καθιστούν δυνατή την παρέμβαση του ανθρώπου στο θαύμα της ζωής. Η χρήση τέτοιων μεθόδων πετυχαίνει μεταξύ άλλων, τούτο το συναρπαστικό 1: καταργεί την αδυναμία απόκτησης τέκνων με φυσικό τρόπο. Το τείχος της στειρότητας και της ατεκνίας παύει να είναι ο εφιάλτης εκατομμυρίων ανθρώπων. 2 Φυσικό, λοιπόν, όσο και αναπότρεπτο το φαινόμενο της ευρύτατης προσφυγής στην «ιατρική υποβοήθηση της ανθρωπίνης αναπαραγωγής», άρα και η ανάδυση των εξαιρετικά σοβαρών ηθικών, κοινωνικών και νομικών ζητημάτων που συνεπάγεται η χρήση των οικείων επιστημονικών μεθόδων. Θα ήταν τραγικό λάθος να αφηθεί αδέσποτη η ήδη αναπτυσσόμενη κοινωνική πρακτική 3. Η ιδιαίτερη δυσκολία και το περίπλοκο του θέματος όχι μόνο δεν εμποδίζει, αλλά, αντιθέτως, επιβάλλει την ρυθμιστική παρέμβαση του νομοθέτη, και από τη σκοπιά αυτή είναι ορθό το εγχείρημα του νεαρού ν.3089/2002. 4 Περαιτέρω, όμως, η καταρχήν παντοδυναμία του νομοθέτη δεν τον απαλλάσσει από το πρωταρχικό χρέος να κινηθεί μέσα σε δύο όρια, ο σεβασμός των οποίων θα του εξασφαλίσει το πρώτο και μέγα προσόν κάθε νόμου: να είναι «ακόλουθος τη φύσει και συμφέρων τη πολιτική κοινωνία». 5

1. Βελλής Γεώργιος Ζητήματα από το νόμο 3089/2002 για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή

2. Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου τεύχος 2 του Φεβρουαρίου 2003 σελ 186 επ., με επιμέλεια και παρατηρήσεις Ν.Κουμουτζή/Ε.Νεζερίτη

3. Παντελίδου Καλλιρόη, Παρατηρήσεις στο σχέδιο νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή

4. Βιδάλης Τάκης, Ζωή χωρίς πρόσωπο σελ 23 επ.

5. Μαρίνος Α.Ν., Γενετική μηχανική και Δίκαιο

Το πρώτο από τα όρια αυτά έχει χαρακτήρα υπερνομοθετικό: Είναι η δικαιοκή συνείδηση του λαού ως έκφραση και κορύφωση του νομικού πολιτισμού της συγκεκριμένης χώρας⁶. Η παραθεώρηση ή υπέρβαση του ορίου αυτού αναιρεί, σε τελευταία ανάλυση, την ουσία της λαϊκής κυριαρχίας. Το δεύτερο όριο ορθώνεται από τη συνταγματική τάξη: το άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος, εξειδικεύοντας την αρχή του άρθρου 2 παρ1 για το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου, ανάγει σε θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, από την οποία, κατά την εισηγητική έκθεση του νόμου, απορρέει το ειδικότερο δικαίωμα καθενός «να αποκτήσει απογόνους σύμφωνα με τις επιθυμίες του». Το ίδιο, όμως, άρθρο του Συντ. ορθώνει απέναντι στην ελευθερία αυτή τρεις σπουδαίους φραγμούς: 7 α) τα δικαιώματα των άλλων β) το Σύνταγμα και γ) τα χρηστά ήθη. 8 Ως προς τον πρώτο περιορισμό παρατηρούμε ότι ως « άλλος» φορέας δικαιωμάτων πρέπει να θεωρηθεί και το μελλογέννητο παιδί, αφού και αυτό, ανεξαρτήτως του αμφιλεγόμενου εξωνομικού ζητήματος για το χρόνο γενέσεως του ανθρωπίνου προσώπου, λογίζεται από την έννομη τάξη ως υποκείμενο δικαιωμάτων από το χρόνο της σύλληψης, αν γεννηθεί ζωντανό 9 (άρθρο 36 ΑΚ, βλ. και άρθρο 1711 ΑΚ). 10

6. Βιδάλης Τάκης Κ. Ζωή Χωρίς Πρόσωπο σελ 32 επ.

7. Δαγγτόγλου Π.Δ. Συνταγματικό Δίκαιο Ατομικά Δικαιώματα Τ.Α 189 επ.

8. Δασκαρόλης Γεώργιος, Παρατηρήσεις έπειτα από τον νόμο περί υποβοηθούμενης αναπαραγωγής

9. Παπαχρίστου Κ., Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου σελ 201

10. Χριστακάκου-Φωτιάδη Κ., Γενετική και προστασία της προσωπικότητας

Το Σύνταγμα¹¹, εξάλλου, εκφράζει αυθεντικά ορισμένες διαχρονικές αξίες του νομικού μας πολιτισμού, τις οποίες και κατοχυρώνει επιβάλλοντας στην πολιτεία και πρωτίστως στον νομοθέτη αντίστοιχους περιορισμούς: Τέτοιες κατοχυρωμένες αξίες είναι: 1)η αξία του ανθρώπου(2 παρ.1Συντ.) 2)η γενετική ταυτότητα κάθε ανθρώπου 5 παρ.5Συντ.3)ο γάμος και η οικογένεια «ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους»(21παρ.1Συντ.)¹²Τέλος,ως προς τα χρηστά ήθη,δηλαδή τις περί ηθικής αντιλήψεις του ελληνικού κοινωνικού σώματος,πρέπει να επισημανθεί ότι δεν πρόκειται για προσυνταγματικό ή υπερσυνταγματικό δίκαιο αλλά για ηθικές αντιλήψεις τις οποίες προσδιορίζουν οι εκάστοτε ισχύοντες νόμοι.¹³

Μετά τις γενικές αυτές παρατηρήσεις θα αποπειραθώ να σκιαγραφήσω τις ουσιωδέστερες ρυθμίσεις του ν.3089/2002 και ακολούθως θα επιχειρήσω κάποια κριτική τους θεώρηση υπό το φώς του ισχύοντος Συντάγματος και συναφών υπερνομοθετικών κειμένων.¹⁴

11.Μανωλεδάκη-Κουνουγέρη Έφη,Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο σελ 1-5

12.Δαγγτόγλου Π.Δ.,Συνταγματικό Δίκαιο Ατομικά Δικαιώματα Τ.Α. σελ 249 επ.

13.Καράσης Μαριάννος,Το σχέδιο νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή

14.Δασκαρόλης Γεώργιος,Παρατηρήσεις έπειτα από τον νόμο περί υποβοηθούμενης αναπαραγωγής

II.Οι ρυθμίσεις του νόμου

Σε πρώτο στάδιο κρίνεται αναγκαίο να γίνει μια σύντομη αναφορά στις νέες ρυθμίσεις του νόμου. Η ratio του νόμου εκφράζεται *expressis verbis* στο κείμενο του πρώτου άρθρου, δηλαδή του νέου άρθρου 1455 του ΑΚ. Αφορά στην αντιμετώπιση δύο αυτοτελών ζητημάτων. Το πρώτο είναι η «αδυναμία απόκτησης τέκνων με φυσικό τρόπο», το δεύτερο είναι η αποφυγή της μετάδοσης στο τέκνο σοβαρής ασθένειας.

Με το ίδιο άρθρο η όλη ρύθμιση υποβάλλεται σε τρεις σημαντικούς περιορισμούς. Πρώτον, η τεχνητή γονιμοποίηση επιτρέπεται, μέχρι την ηλικία φυσικής ικανότητας αναπαραγωγής>>. Σημειωτέον ότι στο αρχικό σχέδιο το όριο ήταν απόλυτα αντικειμενικό, μέχρι του 60ού έτους της ηλικίας. Δεύτερον, απαγορεύεται η ανθρώπινη αναπαραγωγή με τη μέθοδο της κλωνοποίησης. Τρίτον, δεν επιτρέπεται επιλογή του φύλου του τέκνου, εκτός αν πρόκειται να αποφευχθεί σοβαρή κληρονομική ασθένεια που συνδέεται με το φύλο.

Όπως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση, ο νόμος διατρέχεται από τη δικαιοπολιτική «αρχή της κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας». Αυτή συνίσταται στη νομική σύνδεση του παιδιού όχι με τους «γενετικούς» γονείς αλλά με τους «κοινωνικούς» του γονείς, δηλαδή αυτούς που το θέλουν.

Ως προς τα επιμέρους θέματα παρατηρούνται τα ακόλουθα:

1) Στο νόμο δε γίνεται ρητή διάκριση μεταξύ ομόλογης και ετερόλογης γονιμοποίησης. 15 Ομόλογη ονομάζεται εκείνη στην οποία το σπέρμα και το ωάριο προέρχονται από το ζευγάρι που επιθυμεί την τεκνοποίηση. 16 Στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει διάκριση γενετικών και κοινωνικών γονέων. 17 Είναι καθαρά θέμα τεχνικής. 18

15. Μανωλεδάκη-Κουνουγέρη Έφη, Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο σελ 17 επ.

16. Παπαχρίστου Κ., Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου σελ 205 επ.

17. Κουτσομπίνας Σ.Ι. Συνταγματικά προλεγόμενα σε ένα ζήτημα βιοηθικής σελ. 40 επ.

18. Παντελής, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων

Ετερόλογη καλείται η γονιμοποίηση που επιτυγχάνεται είτε με γαμέτες τρίτων προσώπων, είτε με σπέρμα ή ωάριο του ενός από τους «κοινωνικούς» γονείς και με ωάριο ή σπέρμα, αντίστοιχα, τρίτου προσώπου: του δότη-γενετικού γονέα (μερικώς ετερόλογη).

2) Ο νόμος παρέχει τη δυνατότητα (τεχνητής γονιμοποίησης) και «μετά το θάνατο του συζύγου ή του άνδρα με τον οποίο η γυναίκα συζούσε σε

ελεύθερη ένωση». Η post mortem γονιμοποίηση επιτρέπεται να γίνει μετά την πάροδο έξι μηνών αλλά όχι μετά τη συμπλήρωση διετίας από τον θάνατο του άνδρα. Επιπλέον απαιτείται «δικαστική άδεια», που παρέχεται εφόσον ο άνδρας (σύζυγος ή σύντροφος) έπασχε από ασθένεια με κίνδυνο στειρότητας ή θανάτου και είχε συναινέσει συμβολαιογραφικά στη μεταθανάτια γονιμοποίηση (νέο άρθρο 1457ΑΚ).¹⁹

3) Με τα νέα άρθρα 1458 και 1464 του ΑΚ και το όγδοο άρθρο του ν.3089/2002 εισάγεται ο θεσμός της παρένθεσης μητρότητας (ο λεγόμενος «δανεισμός μήτρας»). Πρόκειται για την μεταφορά στο σώμα άλλης γυναίκας γονιμοποιημένων ωαρίων, όχι δικών της, και η κυοφορία από αυτή. Η γονιμοποίηση του ωαρίου δεν αποκλείεται να έχει γίνει με σπέρμα τρίτου άνδρα (όχι του συζύγου ή του συντρόφου της ενδιαφερόμενης). Αλλά το ωάριο μπορεί να προέρχεται από άλλη γυναίκα.¹⁵

Και για την εφαρμογή της μεθόδου αυτής απαιτείται δικαστική άδεια, που προέρχεται υπό τις εξής προϋποθέσεις: Προηγούμενη εγγραφή και χωρίς αντάλλαγμα συμφωνία των επιθυμούντων την απόκτηση τέκνου και της γυναίκας που θα κυοφορήσει, καθώς και του συζύγου της αν αυτή είναι έγγαμη καταλληλότητα της τελευταίας να κυοφορήσει «ιατρική» αδυναμία της αιτούσας την άδεια γυναίκας να κυοφορήσει και, τέλος, κατοικία της αιτούσας και της κυοφόρου γυναίκας στην Ελλάδα.²⁰

19..Μανωλεδάκη-Κουνουγέρι Εφη, Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο σελ 33 επ.15. Παντελίδου Καλλιρρόη, Παρατηρήσεις στο σχέδιο νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή

20.Μούζουλας, Τεχνητή γονιμοποίηση

4) Το (νέο) άρθρο 1459 ΑΚ αναφέρεται στους κρυοσυντηρημένους γαμέτες (ωάρια-σπερματοζωάρια) και στα κρυοσυντηρημένα γονιμοποιημένα ωάρια (προεμφυτευτικά έμβρυα). Η τύχη τους επαφίεται στη βούληση των υποψηφίων «κοινωνικών» γονέων, οι οποίοι, με έγγραφη δήλωση τους προς τον ιατρό ή τον υπεύθυνο του ιατρικού κέντρου που θα ενεργήσει την τεχνητή γονιμοποίηση, «αποφασίζουν» αν το παραπάνω γενετικό «υλικό» θα διατεθεί, χωρίς αντάλλαγμα, σε άλλα πρόσωπα της επιλογής του ιατρού, ή θα χρησιμοποιηθεί, χωρίς αντάλλαγμα, για ερευνητικούς ή θεραπευτικούς σκοπούς, ή αν θα καταστραφεί. Αν δεν υπάρξει τέτοια δήλωση, το «γενετικό υλικό» διατηρείται επί πέντε έτη, μετά την πάροδο των οποίων είτε

χρησιμοποιείται για ερευνητικούς ή θεραπευτικούς σκοπούς είτε καταστρέφεται. Τα μη κρυοσυντηρημένα γονιμοποιημένα ωάρια καταστρέφονται μετά τη συμπλήρωση 14 ημερών από τη γονιμοποίηση. 16 5) Στο πλαίσιο της «αρχής της κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας» καθιερώνει ο νόμος το απόρρητο του τρίτου δότη γενετικού υλικού έναντι των κοινωνικών γονέων και του τέκνου και αντιστρόφως (νέο άρθρο 1460 ΑΚ), ενώ εξάλλου, κατά το άρθρο 1471 παρ.2 αριθμ.2, αν ο σύζυγος είχε συναινέσει στην τεχνητή γονιμοποίηση, η τεκμαιρόμενη πατρότητά του δεν επιτρέπεται να προσβληθεί από κανένα, ούτε καν από το τέκνο. Ομοίως αποκλείεται η προσβολή της εκούσιας αναγνώρισης του τέκνου, αν υπήρξε συμβολαιογραφική συναίνεση του άντρα-συντρόφου στην τεχνητή γονιμοποίηση (νέο ΑΚ 1478 παρ.2 σε συνδ. με ΑΚ 1456 παρ.1β και 1475 παρ.2). 21 Τέλος, αν γίνει τεχνητή γονιμοποίηση με γενετικό υλικό τρίτου δότη, η δικαστική αναγνώριση της πατρότητας αποκλείεται έστω και αν η ταυτότητα του δότη είναι ή γίνει εκ των υστέρων γνωστή (νέο ΑΚ 1479 παρ.2).

21. Παπαχρίστου Κ., Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου σελ 201 επ.

ΜΙΑ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΞΙΕΣ

α. Γονιμοποίηση «post mortem»

Η εμφάνιση συνταγματικών περιορισμών στην άσκηση του δικαιώματος της αναπαραγωγής φαίνεται πιθανή στην περίπτωση της γονιμοποίησης «post mortem». Η γονιμοποίηση «post mortem» αφορά την επιδίωξη τεκνοποιίας με τη χρησιμοποίηση γαμετών που προέρχονται από πρόσωπο

το οποίο έχει πεθάνει χωρίς να είχε εκφράσει σχετική βούληση όσοζούσε²². Ανάλογη είναι εξ άλλου και η περίπτωση της χρησιμοποίησης όχι απλών γαμετών, αλλά ήδη γονιμοποιημένων ωαρίων, τα οποία έχουν διατηρηθεί με την προοπτική να αξιοποιηθούν σε μεταγενέστερο χρόνο²³.

Το πρώτο ερώτημα εδώ είναι αν με τον συγκεκριμένο τρόπο άσκησης του δικαιώματος αναπαραγωγής - π.χ. από τον σύζυγο ή τον σύντροφο του νεκρού - αγνοείται η ιδιομορφία του γενετικού υλικού ως προϊόντος του σώματος *άμεσα συνδεδεμένου με την προσωπικότητα* εκείνου που έχει αποβιώσει. Στην ιδιομορφία αυτή βασίζεται η άποψη που υποστηρίζει ότι το γενετικό υλικό δεν μπορεί να κληρονομηθεί²⁴ και επομένως να αποτελέσει αντικείμενο εξουσιασμού από άλλο πρόσωπο.

22. Βλ σχετ. Π.χ. *Κριάρη - Κατράνη*, σ. 92 επ., *Labrusse - Riou, La filiation*, σ. 434, 436 επ., *Kayser*, σ. 191. Δεν δημιουργείται ανθολόγο θέμα, αν εκείνος που απεβίωσε είχε συγκατατεθεί στη γονιμοποίηση μετά το θάνατό του. Φαίνεται λοιπόν δεδομένο το ότι η γονιμοποίηση «post mortem» δεν θίγει, ως τέτοια, κάποια συνταγματική επιταγή δημοσίου συμφέροντος ανεξάρτητη από την ιδιωτική βούληση των μερών. Πρβλ για τη συγκατάθεση αυτή *Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη*, *Νομικά προβλήματα*, σ. 14 και *Παπαδοπούλου-Κλαμαρή*, σ. 122.

23. Βλ *Κριάρη - Κατράνη*, σ. 96επ.

Πρέπει να παρατηρηθεί ότι μία αντίθετη ρητή πρόβλεψη του νομοθέτη, με βάση την οποία το γενετικό υλικό θα μπορούσε να κληρονομηθεί - η εν πάση περιπτώσει να διατεθεί υπό όρους -, δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί αντισυνταγματική. Η σύνδεση με την προσωπικότητα των προϊόντων και των μερών του σώματος δεν σημαίνει εξ ορισμού ότι αποκλείεται η διάθεσή τους χωρίς τη συγκατάθεση του κτήτορα: η περίπτωση των μεταμοσχεύσεων οργάνων από νεκρό δότη με τη συγκατάθεση των συγγενών του είναι εδώ χαρακτηριστικό. Εφ' όσον κριθεί, επομένως, ότι ο εξουσιασμός τους εξυπηρετεί ένα συνταγματικά κατοχυρωμένο αγαθό - όπως η προστασία της υγείας στην περίπτωση των μεταμοσχεύσεων ή όπως το δικαίωμα της αναπαραγωγής στην περίπτωση της διάθεσης γενετικού υλικού -, τότε η σύνδεση αυτών των πραγμάτων με την προσωπικότητα του δότη, μπορεί μεν να ληφθεί υπ' όψη από τον νομοθέτη, δεν περιορίζει όμως την γενική ευχέρειά του να επιτρέψει τη διάθεσή τους με σκοπό ακριβώς την εξυπηρέτηση του εν λόγω αγαθού.

Αν γινόταν δεκτό το αντίθετο - ότι δηλαδή ο νομοθέτης δεσμεύεται να μην επιτρέψει την διάθεσή τους - τότε μοιραία θα είχε οδηγηθεί κανείς στην άρνηση της εμπράγματης φύσης των προϊόντων και των οργάνων του σώματος, θεωρώντας τελικά ότι το Σύνταγμα τα αντιμετωπίζει με το status του ίδιου

24. Βλ. Παπαχρίστου, Τεχνητή σπερματέγχυση, σ. 649, Κουνουγέρη-ΜανωλεδάΚ7/, Σπέρμα, σ. 473.

του προσώπου, σαν αληθινά «υποκείμενα» δικαίου. Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν η παραδοχή αυτή είναι άτοπη²⁵.

Αν η ιδιομορφία του γενετικού υλικού δεν εμποδίζει από συνταγματική άποψη την διάθεσή του για την εφαρμογή της γονιμοποίησης <post mortem>, ανακύπτει ένα επόμενο ερώτημα: μήπως, με τη γονιμοποίηση αυτή, *θίγονται δικαιώματα μεσυνταγματικό έρεισμα άλλων προσώπων, δικαιώματα τα οποία τουλάχιστον θα έπρεπε να σταθμίζονται in concreto*;

Είναι βέβαιο, πάντως, ότι δεν μπορεί να προβληθεί ως ενδεχόμενη η προσβολή κάποιου «δικαιώματος» του ίδιου του προσώπου από το οποίο προέρχονται οι γαμέτες, αφού ο νεκρός δεν αναγνωρίζεται από το δίκαιο ως υποκείμενο δικαιωμάτων²⁶. Ωστόσο, θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι έτσι θίγονται κληρονομικά ή οικογενειακά δικαιώματα συγγενών του νεκρού και του συζύγου που καταφεύγει στο εγχείρημα, Π.χ. δικαιώματα των άλλων παιδιών τους. Τα δικαιώματα αυτά έχουν αναμφισβήτητα συνταγματικό έρεισμα - ιδίως τη διάταξη 21 παρ. 1 που προστατεύει τον γάμο και την οικογένεια- επομένως δεν μπορούν να παραβλέπονται.

Αν γινόταν δεκτός ο εν λόγω ισχυρισμός, τότε σε οποιαδήποτε περίπτωση, ανεξάρτητα από την γονιμοποίηση «post

25. Το δίκαιο άλλωστε γνωρίζει και άλλου είδους αντικείμενα, τα οποία συνδέει άμεσα με την προσωπικότητα - π.χ. τα προσωπικά ενθύμια - και μπορεί να προβλέπει περιορισμούς στην ελεύθερη διάθεσή τους, χωρίς πάντως να οδηγείται στον απόλυτο αποκλεισμό κάθε τέτοιας διάθεσης.

26. Βλ. *Δαγτόγλου*, Ατομικά Δικαιώματα Α', σ. 72 και πρβλ. *Παπαντωνίου*, σ. 99, για το ότι ο θάνατος επιφέρει το τέρμα του προσώπου (άρα και του υποκειμένου δικαιωμάτων). Βλ. όμως και αντίθετη άποψη σε *Δ. Θ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ. Θεμελιώδη Δικαιώματα. Ι. Γενικό

mortem»- και μάλιστα ανεξάρτητα από το αν γενικά η αναπαραγωγή είναι φυσική ή τεχνητή - κάθε τεκνοποίηση θα σήμαινε λογικά μία αντίστοιχη «διαταραχή» του status των οικογενειακών και κληρονομικών δικαιωμάτων των συγγενών. Έτσι, Π.χ., η απόκτηση του δεύτερου παιδιού θα «έθιγε» τα οικογενειακά και τα κληρονομικά δικαιώματα του πρώτου, αλλά ακόμη και η απόκτηση του πρώτου θα είχε ήδη «θίξει» τα κληρονομικά δικαιώματα των συγγενών εξ αίματος σε πλάγια γραμμή Κ.Ο.Κ. Πρόκειται βέβαια για παραδοχές με συνέπειες ad absurdum, αφού προφανώς καταλήγουν στη ριζική αμφισβήτηση της ίδιας της έννοιας των δύο θεμελιωδών δικαιωμάτων στην αναπαραγωγή και στην οικογένεια. Για τον λόγο αυτόν δεν μπορεί να θεωρείται ότι και η γονιμοποίηση «post mortem» προσβάλλει «κεκτημένα» δικαιώματα τρίτων με έρεισμα τη διάταξη 21 παρ. 1 Σ. ή άλλη συνταγματική διάταξη.

Το πρόβλημα καθίσταται πιο σύνθετο, όταν εκείνος που απεβίωσε είχε εν ζωή δηλώσει με οποιονδήποτε τρόπο - προφορικά σε «ανύποπτο» χρόνο, ιδίως όμως με διάταξη τελευταίας βούλησης - ότι δεν επιθυμεί την αξιοποίηση του γενετικού υλικού μετά τον θάνατό του. Σε μία τέτοια περίπτωση, οι απλοί γαμέτες που προέρχονται από αυτόν δεν μπορούν να αξιοποιηθούν, λόγω της ρητής συνταγματικής προστασίας των διατάξεων τελευταίας βούλησης, αφού είναι σαφής η έκφραση της βούλησής του²⁷. Η περίπτωση είναι στην πραγματικότητα α

27. Πράγματι, κατά το άρθρο 109 παρ. 1 Σ.: «Δεν επιτρέπεται η μεταβλήτου περιεχομένου ή των όρων διαθήκης, κωδικέλλου ή δωρεάς, ως προς τις διατάξεις τους υπέρ του δημοσίου ή υπέρ Κοινοφελούς σκοπού». Ο συντακτικός νομοθέτης αποβλέπει με τη διάταξη αυτή κατ' αρχήν να προστατεύσει το δημόσιο συμφέρον (βλ. έτσι, Γ. Κασιμάτη, Το ζήτημα της «τριτενέργεια⁹» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η ισότητα των φύλων και ο θεσμός της οικογένειας στην ελευθερία τελευταίας βούλησης, ΤοΣ Ζ', 1981,

ανάλογη με τη σαφή άρνηση κάποιου να προσφέρει ιστούς ή όργανα του σώματός του προς μεταμόσχευση μετά τον θάνατό του.

Όταν όμως πρόκειται για την «post mortem» αξιοποίηση ήδη γονιμοποιημένων ωαρίων, η λύση συναρτάται πάντοτε με *in concreto* στάθμιση συμφερόντων, εφ' όσον ο επιζών σύζυγος ή σύντροφος που επιθυμεί την τεκνοποιία έχει επίσης προσφέρει γενετικό υλικό. Εδώ μπορεί να βαρύνει κυρίως το ενδεχόμενο να μην έχει άλλη ευκαιρία τεκνοποιίας ο τελευταίος,

σ. 35). Όμως αν η διάταξη τελευταίας βούλησης κατοχυρώνεται συνταγματικά απέναντι σε αυθαίρετες εκτιμήσεις του δημοσίου συμφέροντος, κατά μείζονα λόγο κατοχυρώνεται απέναντι σε ατομικά συμφέροντα, ακόμη και αν αυτά έχουν συνταγματικό έρεισμα, όπως το δικαίωμα στην αναπαραγωγή. Πρέπει να σημειωθεί ότι μία παραβίαση διάταξης τελευταίας βούλησης - από τον νομοθέτη ή άλλο κρατικό όργανο - δεν θίγει την προσωπικότητα ή άλλο δικαίωμα εκείνου που απεβίωσε (ο νεκρός δεν είναι υποκείμενο δικαιωμάτων), *θίγει όμως έννομα αγαθά των οικείων του*. Διότι, έτσι αγνοούνται τα συναισθήματα των τελευταίων απέναντι στον αποβιώσαντα, συναισθήματα που βασίζονται στην εκτίμησή τους για το πρόσωπό του - *επομένως και απέναντι στη θέλησή του* - όσο ζούσε. Εδώ έγκειται τελικά η ιδιαίτερη προστασία που εξασφαλίζει στις διατάξεις τελευταίας βούλησης το Σύνταγμα. Το ίδιο πρέπει όμως να γίνει δεκτό και για την *άτυπη* έκφραση της βούλησης κάποιου σε ανύποπτο χρόνο, *όταν συμβαίνει να είναι η τελευταία που δεβαιώθηκε πριν από τον θάνατό του*. Εν προκειμένω, πάντως, είναι σαφές ότι δυσκολότερα διαπιστώνεται η εγκυρότητα αυτής της βεβαίωσης. Τα παραπάνω ισχύουν, πέρα από την κατοχύρωση που παρέχει ο κοινός νομοθέτης με τις διατάξεις του Α.Κ στις διατάξεις τελευταίας βούλησης. Για τη συνταγματική προστασία των διατάξεων τελευταίας βούλησης, βλ γεν. *Κασιμάτη*, Το ζήτημα, σ. 34 επ. Για την εγκυρότητα της βούλησης του αποβιώσαντος, ανεξάρτητα από το αν υπάρχει διαθήκη ή όχι, βλ. 1. *Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη*, Γενετική και αστικό δίκαιο - Προβλήματα κληρονομικού δικαίου από την εφαρμογή των νέων μεθόδων τεχνητής αναπαραγωγής του ανθρώπου, σε *Ένωση Ελλήνων Αστικολόγων*, Σύγχρονα ζητήματα του αστικού δικαίου, σ. 226.

Π.χ. εξ αιτίας της προχωρημένης ηλικίας του, ή κάποιας επιγενόμενης ανικανότητας, επομένως να διακινδυνεύεται η προσβολή του πυρήνα της δικής του ελευθερίας στην αναπαραγωγή²⁸.

β. Παιδιά με έναν γονέα;

Η γονιμοποίηση «post mortem», αλλά και η προσφυγή σε μεθόδους τεχνητής αναπαραγωγής των διαζευγμένων ή των αγάμων προκαλούν έναν προβληματισμό για τις συνθήκες της μελλοντικής ανατροφής του παιδιού που πρόκειται να γεννηθεί. Ερωτάται, δηλαδή, αν η άσκηση της ελευθερίας της αναπαραγωγής από τα πρόσωπα αυτά θίγει ειδικά τις επιλογές της διάταξης 21 παρ. 1 Σ., υπό την έννοια ότι το παιδί θα στερηθεί ένα «κατάλληλο» οικογενειακό περιβάλλον για την ομαλή εξέλιξη της κοινωνικοποίησής του²⁹.

28. Κατά της γονιμοποίησης «post mortem», από τη σκοπιά του ιδιωτικού δικαίου, βλ. *Kayser*, , σ. 191. Υπέρ της «post mortem» η *Jung*. Από τη γνωστή σχετική γαλλική νομολογία, θετική ήταν η απόφαση του T.G.I. της Creteil (βλ. σε Rev. Tr. Dr. Civ. 83, 1984, σ. 703 επ. και πρβλ. *Παπαχρίστου*, Εγχειρίδιο, , την οποία όμως ακολούθησαν οι αρνητικές ως προς την «post mortem» αποφάσεις του T.G.I της Rennes (1993), του T.G.I. και του Εφετείου της Toulouse (1993, 1994). Οι τελευταίες αυτές αποφάσεις δέχθηκαν πάντως τη νομική φύση του γονιμοποιημένου ωαρίου ως πράγματος. Βλ. σχετ. *Ν Παισίδου*, Κρυσουνητηρημένο έμβρυο: ένα πολυδιάστατο νομικό ζήτημα της βιοτεχνολογίας, ΈΛΔνη 35,

29. Βλ. *D. Vetrn*, Reproductive Technologies and United States Law, I.C.L.Q. 1988, σ. 513-514, *Rubellin - Devichi*, σ. 464-465 και πρβλ. *Παπαχρίστου*, Τεχνητή σπερματέγχυση, σ. 647 (όπου υποστηρίζεται ότι το δικαίωμα του παιδιού σε δύο γονείς μπορεί να θεμελιώσει αντισυνταγματικότητα

Το ζήτημα είναι ευρύτερο, αφορά δε την ελευθερία της αναπαραγωγής, αλλά και το δικαίωμα ίδρυσης οικογένειας όσων έχουν επιλέξει να ζήσουν χωρίς σύντροφο καθώς και όσων ζουν σε συνθήκες «περιθωρίου» ή πάντως σε συνθήκες κοινωνικής «διαφορετικότητας». Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι, ωστόσο, αρνητική για δύο βασικά λόγους.

Ο πρώτος λόγος είναι η αδυναμία να προσδιορισθούν *κριτήρια* καταλληλότητας του οικογενειακού περιβάλλοντος στο οποίο θα ανατραφεί ένα παιδί. Ο προσδιορισμός τέτοιων κριτηρίων, ανεξάρτητα από το αν μπορεί να βασισθεί στα δεδομένα άλλων επιστημών - Π.χ. της ψυχολογίας ή της παιδαγωγικής -, από νομική άποψη δεν είναι εφικτός. Γιατί σε τελική ανάλυση παραπέμπει στην αντίληψη μιας συγκεκριμένης οικογενειακής «ποιότητας», ως *μόνης* αποδεκτής από το Σύνταγμα, αγνοώντας αφ' ενός την *πολλαπλότητα των οικογενειακών μορφωμάτων* που κατοχυρώνει η διάταξη 21 παρ. 130 και αφ' ετέρου την προστατευόμενη με τη διάταξη 9 παρ. 1 εδ. β'Σ. και τη διάταξη 8 παρ. 1 ΕΣΔΑ *αυτονομία της οικογενειακής ζωής*.

Έτσι καταλήγει να σχετικοποιεί και την προστασία του δικαιώματος

της γονιμοποίησης «post mortem»), *Κουτσομπίνα*, σ. 1095-1096 (όπου υποστηρίζεται ότι οι μελλοντικές συνθήκες ανάπτυξης της προσωπικότητας ενός παιδιού, που δεν έχει ακόμη συλληφθεί, επηρεάζουν τις συνθήκες άσκησης του δικαιώματος στην αναπαραγωγή). Πρβλ επίσης *Παιΐδου*, σ. 1475,1477 και *Μαρίνου*, σ. 1228-1229. Υπέρ ενός κατάλληλου οικογενειακού περιβάλλοντος με δύο γονείς είχε ταχθεί στη Μ. Βρετανία η επιτροπή Wamock. Βλ *Priest*, σ. 536. Κατά της αντίληψης αυτής, πρβλ. *Jung*, σ. 838.

30. Πρβλ. σχετ. *Βιδάλη*, Η συνταγματική, σ. 105 επ. 31. Βλ. *Βιδάλη*, Η συνταγματική, σ. 135 επ.

ίδρυσης οικογένειας, αφού ουσιαστικά εξαρτά την άσκησή του από την επιλογή ενός ορισμένου προτύπου ζωής που θα ανταποκρίνεται σε κριτήρια «κανονικότητας». Πρακτικά, κάτι τέτοιο μπορεί να σημαίνει τη δικαιολόγηση ακόμη και ενός κρατικού ελέγχου «καταλληλότητας» του γονέα, δηλαδή μία μορφή γενικευμένης κρατικής διαχείρισης της γονικής μέριμνας, απαράδεκτης από συνταγματική άποψη³².

Ο δεύτερος λόγος συγκεντρώνει το ενδιαφέρον στο ζήτημα των λεγόμενων «δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών». Πρόκειται για έναν γενικότερο προβληματισμό που αναπτύσσεται τελευταία στην ευρύτερη θεωρία των δικαιωμάτων³³. Η περίπτωση του «παιδιού που θα γεννηθεί» προσφέρεται πράγματι για την υποστήριξη ανάλογων θέσεων³⁴, όπως θα φανεί και σε άλλα ζητήματα στη συνέχεια της μελέτης. Είναι δυνατόν, άραγε, να θεωρηθεί ότι, ως μελλοντικός άνθρωπος, το έμβρυο απολαμβάνει ένα δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή, στο οποίο ακριβώς πρέπει να βασισθεί η μέριμνα για την «καταλληλότητα» της τελευταίας;

Η προβληματική αυτή, όσο και αν παρουσιάζεται πρωτότυπη, δεν αποφεύγει παρ' όλα αυτά ένα γενικότερο πρόβλημα. Πράγματι, αν υποτεθεί ότι οι μελλοντικές γενεές, παρ' ότι εξ ορισμού είναι απύσες από την κοινωνική ζωή, έχουν πραγματικά δικαιώματα, ενώ οι παρούσες γενεές - τα υπαρκτά υποκείμενα δικαίου - έχουν αντίστοιχες υποχρεώσεις προστασίας τους, τότε εύκολα μπορεί να υποστηριχθεί μία γενικευμένη

32. Βλ. στις παραπ. της υποσ. 10.

33. Βλ. Π.χ. E. Roucoupas, Y-a-t-il place pour des «droits de l'homme des generations futures?», σε «Χαρμόσυνο» Αριστόβουλου Μάνεση, Τ. 111, Αθήνα - Κομοτηνή 1999, passim.

34. Βλ. Roucoupas, Y-a-t-il place, σ. 610.

ετερονομία, η οποία εν τέλει θέτει όρους στην ατομική δραστηριότητα κάθε «παρόντος» ανθρώπου³⁵.

Αυτή η δραστηριότητα δεν μπορεί πλέον να είναι αυτόνομη, αλλά πρέπει να λαμβάνει διαρκώς υπ' όψη την εξυπηρέτηση ενός υπερβατικού σκοπού - τα «δικαιώματα των μελλοντικών γενεών» - τον οποίον παραμένει άδηλο ποιός προσδιορίζει συγκεκριμένα. Είναι όμως προφανές, ότι αν υιοθετηθεί μία τέτοια ετερονομία, τόσο η αρχή του σεβασμού στην ανθρώπινη αξία, όσο και η ίδια η έννοια των συνταγματικών δικαιωμάτων, αποδυναμώνονται καίρια: η πρώτη, διότι, στην προκειμένη περίπτωση, κάθε υπαρκτό πρόσωπο μετατρέπεται ουσιαστικά σε «μέσον» για την εξυπηρέτηση του απώτερου σκοπού, «χρησιμοποιείται» δηλαδή τελικά προς το συμφερόντων μελλοντικών γενεών³⁶, η δε δεύτερη, διότι η μόνη θεμιτή άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι εκείνη που εξυπηρετεί τον σκοπό αυτό. Είναι δηλαδή μία «λειτουργικά» δεσμευμένη άσκηση των δικαιωμάτων, η οποία δεν συμβιβάζεται με την ίδια την έννοια του δικαιώματος ως «εξουσίας αυτοκαθορισμού» 37. Από την άποψη αυτή το δικαίωμα του παιδιού που πρόκειται να γεννηθεί σε μία κανονική οικογενειακή ζωή δεν βρίσκει επαρκές συνταγματικό έρεισμα. Συνεπώς, και η άσκηση της ελευθερίας αναπαραγωγής δεν μπορεί να περιορισθεί για έναν τέτοιο λόγο.

ανεξάρτητη από δικαιώματα. Παρά το ότι αυτή η θεμελίωση αποφεύγει τη συγκεκριμένη εκδήλωση του προβλήματος του ετεροκαθορισμού, όπως παρουσιάζεται παραπάνω, αν η εν λόγω προσέγγιση δεν αναφέρεται κατά κάποιον τρόπο στην πραγματική συμβίωση των υπαρκτών γενεών, δεν αντιμετωπίζει οριστικά το πρόβλημα. Έτσι, η ευθύνη απέναντι στις μελλοντικές γενεές πρέπει να συνδέεται με το γενικό συμφέρον των υπαρκτών γενεών, οι οποίες τελικά 35. Η ευθύνη απέναντι στις «μελλοντικές γενεές» θα μπορούσε ίσως να θεμελιωθεί σε μία έννοια δικαιοσύνης, αυτοπεριορίζονται - χωρίς να ετεροκαθορίζονται - για να το εξυπηρετήσουν. Πρβλ. έναν προβληματισμό στο όλο θέμα, σε *H Ph. Visser't Hooft, Developpement technologique et responsabilite envers les generntions futures*, A.P.D. 36, 1991, passim και ιδίως σ. 39 επ.

36. Πρβλ στην ίδια κατεύθυνση *Edelman, Genetique*, σ. 36.

γ. Υπεράριθμα έμβρυα

Μήπως το γεγονός ότι η τεχνική της γονιμοποίησης περισσότερων ωαρίων προϋποθέτει τη δημιουργία εμβρύων που δεν θα αξιοποιηθούν τελικά για τους σκοπούς της αναπαραγωγικής διαδικασίας παραμένει ασυμβίβαστη προς το Σύνταγμα, αφού οδηγεί σε μία ανεπίτρεπτη απώλεια γενετικού υλικού; Το πρόβλημα συνδέεται με την επαγγελματική ελευθερία του ειδικού που θα αναλάβει να διεκπεραιώσει αυτή τη διαδικασία. Επίσης, εδώ εξετάζεται - πέρα από το θέμα της δημιουργίας των υπεράριθμων εμβρύων - και το άμεσα συναρτώμενο ζήτημα της τύχης τους στο μέλλον, το αν δηλαδή αυτά επιβάλλεται ή απλώς επιτρέπεται να καταστραφούν ή να αξιοποιηθούν κατά κάποιον άλλον τρόπο. Και το συγκεκριμένο ζήτημα αφορά την άσκηση άλλων δικαιωμάτων, ιδίως της ελευθερίας της επιστημονικής έρευνας, που θα εξετασθεί παρακάτω.

Η απώλεια του γενετικού υλικού μπορεί να είναι είτε τυχαία - όταν, Π.χ., αποτυγχάνει η εμφύτευση του γονιμοποιημένου ωαρίου στη γυναικεία μήτρα για να αρχίσει η κυοφορία είτε και ηθελημένη, όταν μετά από τη μεταφορά στη μήτρα διαπιστώνεται ότι κυοφορούνται περισσότερα έμβρυα - περίπτωση συνηθισμένη στην εξωσωματική γονιμοποίηση - και, με ελεύθερη επιλογή της γυναίκας ή του γιατρού, ορισμένα καταστρέφονται.

Τα υπεράριθμα έμβρυα είναι εδώ γονιμοποιημένα ωάρια «ηλικίας» λίγων μόνον ωρών³⁹, αποτελούν δηλαδή μη βιώσιμο γενετικό υλικό. Έτσι, ο συντακτικός νομοθέτης κατ' αρχήν αποδέχεται το ενδεχόμενο της απώλειάς τους, όπως ακριβώς αποδέχεται την απώλεια του γενετικού υλικού που συνεπάγεται η χωρίς περιορισμούς, έως τη συμπλήρωση του τρίτου μήνα της κυοφορίας, άμβλωση. Εξ άλλου, η απώλεια μη βιώσιμου γενετικού υλικού δεν εμφανίζεται μόνο στην τεχνητή αναπαραγωγή. Είναι, αντίθετα, σύμφυτη και με τη φυσική αναπαραγωγική διαδικασία, αλλά και με την απλή σεξουαλική

39. Η μεταφορά στη μήτρα γίνεται μετά από 72 ώρες περίπου από τη γονιμοποίηση του ωαρίου. Βλ π.χ. Κριάρη - Κατράνη, σ. 21.

πράξη, αφού και στις δύο περιπτώσεις μία ποσότητα γαμετών δεν αξιοποιείται. Επομένως, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι εξ αιτίας της η εφαρμογή της εξωσωματικής γονιμοποίησης είναι εξ ορισμού ανεπίτρεπτη.

Ένα επιχείρημα υπέρ κάποιου «αντανακλαστικού» περιορισμού⁴⁰ της ελευθερίας στην αναπαραγωγή θα μπορούσε να υποστηριχθεί με επίκεντρο την επαγγελματική ελευθερία του γιατρού, που αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει μια εξωσωματική γονιμοποίηση και δημιουργεί για τον λόγο αυτόν υπεράριθμα έμβρυα. Γιατί, αντίθετα με την ελευθερία στην αναπαραγωγή, η επαγγελματική ελευθερία μπορεί να θεμελιωθεί στη διάταξη 5 παρ. 1 Σ. 41, άρα να εξαρτηθεί από τον εκεί προβλεπόμενο περιορισμό των «χρηστών ηθών». __Αν λοιπόν η συγκεκριμένη επαγγελματική δραστηριότητα του ειδικού επιστήμονα θεωρηθεί ότι παραβιάζει τα «χρηστά ήθη», επειδή οδηγεί σε απώλεια γενετικού υλικού, τότε έμμεσα τα «χρηστά ήθη» λειτουργούν ως περιορισμός και της ελευθερίας στην αναπαραγωγή.

Με βάση και πάλι το παράδειγμα της άμβλωσης, το επιχείρημα αυτού του «αντανακλαστικού» περιορισμού δεν φαίνεται πειστικό. Πράγματι, αφ' ενός ο Έλληνας νομοθέτης – που κατά τεκμήριο εκφράζει τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις

40. Πρβλ για την έννοια αυτή, *Τσάτσου*, σ. 234.

41. Ως «συμμετοχή στην οικονομική ζωή». Βλ. έτσι, Π.χ., Π *L Παραρά*, Σύνταγμα 1975. Corpus I (άρθρα 1- 50), Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 141-142, *Παντελή*, σ. 275-276 και *Ράικου*, σ. 106 επ. Α ντιθ. οι απόψεις των *Δαγτόγλου* [Ατομικά Δικαιώματα Β', σ. 807-808 (υπέρ της θεμελίωσης στη διάταξη 22 παρ. 1 Σ.)] και *Μάνεση* [Ελευθερίες, σ. 163 (υπέρ της θεμελίωσης στη διάταξη 5 παρ. 3 Σ.)].

- έχει αποδεχθεί την απόλυτη ελευθερία καταστροφής γενετικού υλικού ακόμη και στην «προχωρημένη» ηλικία των τριών μηνών από τη σύλληψη⁴². Αφ' ετέρου, και κυρίως, το παράδειγμα της άμβλωσης δείχνει ότι σε καμμία έννομη τάξη δεν αμφισβητήθηκε η ελεύθερη καταστροφή του γενετικού υλικού για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα μετά από τη στιγμή της γονιμοποίησης του ωαρίου. Έστω και αν αυτό το διάστημα είναι μόνον οι δύο εβδομάδες που δέχεται η πιο αυστηρή γερμανική έννομη τάξη, οπωσδήποτε πάντως υπάρχει μία ασφαλής ένδειξη για το ότι *τα ήθη περισσότερων κοινωνιών με παρόμοια πολιτισμικά χαρακτηριστικά ανέχονται την απώλεια γενετικού υλικού στο συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης, πριν δηλαδή το στάδιο της βιωσιμότητας του εμβρύου.*

Αν η απώλεια του γενετικού υλικού είναι, κατά τα παραπάνω, αποδεκτή από τον συντακτικό νομοθέτη, πρέπει να συνεκτιμηθεί μία αυτονόητη επιφύλαξη: ότι η απώλεια αυτή δεν καταλήγει να στερήσει από κάποιον την απόλαυση του δικαιώματος στην αναπαραγωγή. Έτσι ο γιατρός δεν είναι ελεύθερος να καταστρέψει τα υπεράριθμα έμβρυα που προέρχονται από πρόσωπο το οποίο στο μέλλον δεν θα μπορεί να τεκνοποιήσει⁴³. Στις περιπτώσεις αυτές η συντήρηση των εμβρύων επιβάλλεται προκειμένου να διασφαλισθεί το δικαίωμα, τουλάχιστον όσο υπάρχει η εγγύηση ότι η εξακολούθησή της δεν είναι άσκοπη, δεν υπάρχει δηλαδή εγγενής κίνδυνος αχρήστευσης του γενετικού υλικού λόγω των συνθηκών της.

Αλλά ποιά μπορεί να είναι η τύχη των υπεράριθμων εμβρύων, αν αυτά δεν καταστραφούν; Οι περιπτώσεις της αξιοποίησης τους

42. Βλ. άρθ. 304 παρ. 4 (α) Π.Κ

43. Πρβλ Χριστακάκου- Φωτιάδη , σ. 363.

σε άλλη αναπαραγωγική διαδικασία, της συντήρησής τους για αόριστο χρόνο και της αξιοποίησής τους για ερευνητικούς σκοπούς πρέπει να εξετασθούν ειδικά.

ί. Ακόμη και αν δεν έχει αξιοποιηθεί το γενετικό υλικό σε μία συγκεκριμένη αναπαραγωγική διαδικασία, δεν αποκλείεται κάτι τέτοιο στο μέλλον. Είτε οι ίδιοι οι κτήτορές του είτε, ακόμη, κάποιος ο οποίος θα συμφωνούσε μαζί τους σχετικά μπορούν να το αξιοποιήσουν γι' αυτόν τον σκοπό.

Ειδικά η δεύτερη περίπτωση δεν πρέπει να θεωρείται ότι υπερβαίνει τα συνταγματικά όρια του δικαιώματος στην αναπαραγωγή⁴⁴. Πράγματι, τα γονιμοποιημένα ωάρια είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο χαριστικών κατ' αρχήν δικαιπραξιών, όπως θα δειχθεί στο οικείο μέρος της μελέτης⁴⁵. Επομένως, εφ' όσον το θελήσουν οι κτήτορές τους, το Σύνταγμα δεν εμποδίζει μία συμφωνία για την αξιοποίησή τους από άλλους, δηλαδή, πρακτικά, την εμφύτευση του γονιμοποιημένου ωαρίου στη μήτρα άλλης γυναίκας, η οποία θα κυοφορήσει και τελικά θα αναλάβει εκείνη τη γονική μέριμνα του παιδιού που πρόκειται να γεννηθεί.

ίι. Για την επ' αόριστον διατήρηση του γενετικού υλικού, το στοιχείο που εξακολουθεί να βαρύνει είναι η ελευθερία της χρήσης του. Με δεδομένο το ότι παραμένει σε εκκρεμότητα η πιθανή αξιοποίησή του, εδώ ενδέχεται να ανακύψει θέμα σύγκρουσης συμφερόντων είτε μεταξύ των ίδιων των κτητόρων του είτε μεταξύ των τελευταίων και της «τράπεζας» στην οποία διατηρούνται τα γονιμοποιημένα ωάρια. Έτσι, Π.χ., είναι ενδεχόμενο οι κτήτορες να διαφωνούν για το αν θα προχωρήσει

44. Βλ. στην ίδια κατεύθυνση *Κριάρη-Κατράνη*, σ. 154 επ.

45. Βλ παρακάτω, στην § 5 αυτού του Κεφαλαίου.

η αναπαραγωγική διαδικασία από μία στιγμή και ύστερα, ή μπορεί η τράπεζα να επιβάλλει όρους για να εξακολουθήσει να συντηρεί το γενετικό υλικό.

Η λύση σε τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να δοθεί μόνον με *in concreto* *στάθμιση* των διαφορετικών συμφερόντων και με τη συνδρομή όσων διατάξεων του κοινού δικαίου - Π.χ. του οικογενειακού δικαίου του Αστικού Κώδικα - έχουν ενδεχομένως εφαρμογή⁴⁶. Κρίσιμο δεδομένο μιας τέτοιας στάθμισης μπορεί Π.χ. να είναι ο κίνδυνος της στέρησης της δυνατότητας τεκνοποιίας στο μέλλον, που ήδη επισημάνθηκε.

ίί. Η επιλογή της χρησιμοποίησης των υπεράριθμων εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς⁴⁷ δεν μπορεί επίσης να αποκλεισθεί. Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης ορίζει σχετικά ότι η έρευνα σε έμβρυα είναι επιτρεπτή, υπό τον όρο της «επαρκούς προστασίας» των τελευταίων⁴⁸. Η «προστασία»

. δεν έχει πάντως την έννοια του ότι τα γονιμοποιημένα ωάρια θα χρησιμοποιηθούν *οπωσδήποτε* κάποτε για αναπαραγωγικούς σκοπούς, αλλά απλώς το ότι πρέπει να διατηρούνται σε κατάσταση που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν και για τέτοιους σκοπούς.

Ο όρος αυτός, με τον οποίον υπονοούνται περιορισμοί *μόνον* στην ελευθερία της έρευνας, προσανατολίζει πάντως προς μία χρήση των υπεράριθμων εμβρύων σε διαδικασία τεχνητής αναπαραγωγής - κάτι που ενδιαφέρει προς το παρόν τη μελέτη

46. Ιδίως της γενικής διάταξης 1387 εδ. γ' του Α.Κ., κατά την οποία: «Η ρύθμιση από τους συζύγους του κοινού τους βίου πρέπει να μην εμποδίζει την επαγγελματική και την υπόλοιπη δραστηριότητα του καθενός από αυτούς και να μην παραβιάζει τη σφαίρα της προσωπικότητάς του».

47. Βλ. γεν. για το θέμα, *Iliadou*, σ. 47 επ. 48. Βλ. άρθ. 18 παρ. 1 της Σύμβασης.

- και, κατά τούτο, μπορεί να θεωρηθεί ότι ενισχύει γενικότερα το συνταγματικό status της ελευθερίας στην αναπαραγωγή.

δ. Φέρουσες μητέρες

Η άσκηση της ελευθερίας στην αναπαραγωγή ενδέχεται να περιορίζεται επίσης στην περίπτωση των συμβάσεων των φερουσών μητέρων. Οι συμβάσεις αυτές τυποποιούν συμφωνίες με βάση τις οποίες η φέρουσα μητέρα αναλαμβάνει να κυοφορήσει το έμβρυο αντί της γυναίκας που ενδιαφέρεται να τεκνοποιήσει, και κατόπιν να παραδώσει το νεογνό στην τελευταία⁴⁹. Όπως σημειώθηκε, η φέρουσα μπορεί να έχει συνεισφέρει με δικό της ωάριο στη γονιμοποίηση είτε απλώς να «διεκπεραιώνει» την κυοφορία ενός ήδη γονιμοποιημένου ωαρίου.

Τα νομικά ερωτήματα που συναρτώνται με την εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου είναι πολλά και σύνθετα. Εκείνα που πρέπει να εξετασθούν, προς το παρόν, είναι δύο: *ί)* το αν η ιδιοσυστασία του εμβρύου, δηλαδή η δυναμική της σταδιακής ανάπτυξής του και τελικά της μεταλλαγής του σε ανθρώπινο ον, δικαιολογεί την επιβολή αυστηρών όρων για την προστασία του, *όρων οι οποίοι επιβάλλονται στον τρόπο ζωής της φέρουσας κατά το διάστημα της κυοφορίας*, και κάποτε φθάνουν να θίξουν τον πυρήνα του αυτοκαθορισμού της⁵⁰, *ίι)* το

49. Βλ γεν. *Rubellin - Devichi*, σ. 489, *Κριάρη - Κατράνη*, σ. 26, 114 επ. Για τις τεχνικές εξέλιξης της μεθόδου, βλ. *D. Morgan*, *Hope of Deliverance? The Metamorphosis of Sunogacy*, ARSP/B. 57, 1994, σ. 141 επ.

50. Τέτοιοι όροι μπορεί Π.χ. να είναι η αλλαγή περιβάλλοντος και διαμονής ή η διακοπή της εργασίας της ή η αλλαγή συνηθειών (κάπνισμα, αλκοόλ κ.λπ.). Για το γενικότερο ζήτημα της ευθ

αν, ανεξάρτητα από τους όρους της σύμβασης - δηλαδή ανεξάρτητα και από την κατάσταση του εμβρύου -, η φέρουσα μητέρα διατηρεί το δικαίωμα της άμβλωσης⁵¹.

Η δυσκολία με τα ερωτήματα αυτά έγκειται στο ίδιο γενικό θέμα που συναντάται σε κάθε περίπτωση εφαρμογής της τριτενέργειας των συνταγματικών δικαιωμάτων⁵². Το παράδειγμα των φερουσών μητέρων εντάσσεται βέβαια στον προβληματισμό της τριτενέργειας, αφού αφορά ιδιωτικές συμφωνίες με καίριες επιπτώσεις σε θεμελιώδη δικαιώματα της φέρουσας, όπως στο γενικό δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας, στην ελευθερία της κίνησης ή στην ελευθερία της εργασίας. Πώς όμως μπορεί άραγε να αποσαφηνισθεί πότε θίγεται ο πυρήνας του αυτοκαθορισμού κάποιου, όταν ο ίδιος με τη

Note, Parental Liability for Prenatal Injury, Col. J.L.& Soc. Probs 14, 1978, passim, ιδίως σ. 90. Πρβλ. επίσης, Note, Rumpelstiltskin Revisited: The Inalienable Rights of Surrogate Mothers, Harv. L.R. 99, 1986, σ. 1936, Note, Maternal Rights (ό.π., υποσ. 19), passim, Note, Getting Beyond Discrimination: A Regulatory Solution to the Problem of Fetal Hazards in the Workplace, Yale L.J. 95, 1986, passim - για την επίδραση της απασχόλησης της γυναίκας στην κατάσταση της εγκυμοσύνης - και την απόφαση D (A Minor) v. Berkshire County Council [1987, AllER 1,20] από τη βρετανική νομολογία, η οποία δέχθηκε την ευθύνη μητέρας! χρήστη ναρκωτικών για βλάβες στη υγεία του νεογνού. Πρβλ. σχετ. A. Bainham, Protecting the Unborn - New Rights in Gestation?, M.L.R. 50, 1987, passim και Fortin, Legal, σ. 54, 77 επ. Για άλλη σχετική νομολογία, βλ J.E.S. Fortin, Can You Ward a Foetus?, M.L.R. 51, 1988, passim. Βλ και παραπάνω, σε παραπ. της υποσ. 69 του Πρώτου Κεφαλαίου.

51. Βλ σχετ. *Note, Rumpelstiltskin*, σ. 1949 επ., *Stumpf*, στην υποσ. 61 του άρθρου αυτού.

52. Γεν. για το ζήτημα της τριτενέργειας στην τεχνητή αναπαραγωγή, βλ R. Scholz, *Verfassungsfragen zur Fortpflanzungsmedizin und Gentechnologie*, σε *Festschrift für Rudolf Lukes*, Heymann Verl., Köln u.a. 1989, σ. 210-211.

δική του θέληση - ακριβώς δηλαδή «αυτοκαθοριζόμενος» - έχει αποδεχθεί μία συμφωνία με σοβαρές έννομες συνέπειες για τον τρόπο ζωής του⁵³;

Η εκμετάλλευση της φέρουσας μητέρας, με την επιβολή ιδιαίτερα περιοριστικών όρων στη σχετική συμφωνία, προκύπτει συνήθως από πιεστικές ανάγκες που την υποχρεώνουν να ενδώσει σε μια συρρίκνωση της προσωπικής αυτονομίας της⁵⁴. Υπ' αυτή την έννοια, είναι αμφίβολο το αν μπορεί να γίνει λόγος για αποδοχή της συμφωνίας με την «ελεύθερη» βούλησή της. Υπάρχει μάλιστα τρόπος να εξακριβωθεί *πότε οι όροι της συμφωνίας οδηγούν σε τέτοια εκμετάλλευση*⁵⁵.

Πράγματι, η αλλαγή του τρόπου ζωής κάθε γυναίκας που κυοφορεί μπορεί να εκτιμηθεί με αντικειμενικά μέτρα. Μπορεί δηλαδή να εκτιμηθεί στη βάση ενός *minimum προφυλάξεων*, το οποίο σε κάθε κυοφορία συνιστάται από την ιατρική επιστήμη ως *sine qua non* προϋπόθεση για την ομαλή ανάπτυξη του κυοφορουμένου⁵⁶.

53. Βλ γενικότερα για τη δυσκολία εντοπισμού της εξουσίας στις ιδιωτικές σχέσεις, *Μάνεση, Ελευθερίες*, σ. 52 - 54.

54. Πρόκειται για ανάγκες που είναι βέβαια, κατά κύριο λόγο, *οικονομικές* (βλ. ειδικότερα παρακάτω, στην ανάλυση της § 5). Δεν αποκλείεται όμως να είναι και άλλου είδους (π.χ. συναισθηματικές, ιδίως στις γνωστές περιπτώσεις όπου η φέρουσα έχει κάποια συγγένεια με εκείνην στην οποία πρόκειται να παραδώσει το παιδί).

55. Για μία διευκρίνιση του όρου της «εκμετάλλευση⁹» στην περίπτωση των φερουσών μητέρων πρβλ ενδιαφέρουσες διακρίσεις, σε *A. Wertheimer, Two Questions About Surrogacy and Exploitation, Phil. and Publ. Affairs* 21, 1992, σ. 212 επ., όπου γίνεται δεκτή μία έννοια «αμοιβαία επωφελούς εκμετάλλευση⁹» (*mutually advantageous exploitation*).

56. Πρόκειται για προφυλάξεις που αντιστοιχούν σε έναν αυτοπεριορισμό της αυτονομίας καθ' όλη τη διάρκεια της εγκυμοσύνης. Ωστόσο μπορούν

Το γεγονός ότι οι συμβάσεις των φερουσών μητέρων συνάπτονται πριν από την έναρξη της κυοφορίας, πριν δηλαδή από κάποια πιθανή εμφάνιση επιπλοκών για συγκεκριμένους – και πάντως κατ' αρχήν απρόβλεπτους - λόγους, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι μόνοι όροι που είναι θεμιτό να περιληφθούν σε μία τέτοια σύμβαση *περιορίζονται αποκλειστικά σε αυτό το minimum προφυλάξεων*. Μόνον αν είναι προβλέψιμη από ιατρική άποψη η πιθανότητα εμφάνισης επιπλοκών σε μία συγκεκριμένη εγκυμοσύνη είναι δικαιολογημένο να συμφωνηθούν αυστηρότεροι όροι.

Αντίθετα, οι υποκειμενικές εκτιμήσεις του αντισυμβαλλομένου - συνήθως της γυναίκας που επιθυμεί το παιδί - αναφορικά με τις προφυλάξεις και τους περιορισμούς στους οποίους πρέπει να υποβληθεί η φέρουσα, στο μέτρο που υπερβαίνουν αυτό το αντικειμενικά προσδιορισμένο minimum πρέπει να θεωρηθούν *αδιάφορες*. Ακόμη και όταν οι εν λόγω εκτιμήσεις είναι ειλικρινείς - με την έννοια του ότι, εφ' όσον κυοφορούσε η ίδια η «παραγγέλλουσα» θα υπέβαλε τον εαυτό της ακριβώς σε τέτοιους αυστηρούς περιορισμούς - παραμένουν *αδικαιολόγητες*, διότι δεν συναρτώνται με προβλέψιμες δυσκολίες της συγκεκριμένης κυοφορίας. Αν θεωρηθεί ότι θεμελιώνουν θεμιτούς περιορισμούς, τότε οδηγείται κανείς σε αδιέξοδο. Γιατί έτσι, στην ουσία, «μεταφέρονται» μηχανικά η ψυχοσύνθεση και οι προσωπικές αντιλήψεις του αντισυμβαλλομένου στην ψυχοσύνθεση της φέρουσας, αναιρώντας την δική της υποκειμενικότητα: *ο παραγκωνισμός αυτός της ιδιαίτερης προσωπικότητας της φέρουσας την μετατρέπει τελικά σε αντικείμενο*

να συνδεθούν με «ευθύνη» της γυναίκας που κυοφορεί, μόνο στο στάδιο της βιωσιμότητας του εμβρύου, σύμφωνα όσα υποστηρίχθηκαν στο Πρώτο Κεφάλαιο.

εκμετάλλευσης, σε ένα είδος «μηχανής αναπαραγωγής», θίγοντας καίρια την ανθρώπινη αξία της? Στην περίπτωση αυτή, η ελευθερία της αναπαραγωγής ασκείται κατά τρόπο που παραβιάζει ευθέως τη διάταξη 2 παρ. 1 Σ. και επομένως πρέπει να περιορίζεται.

Εφ' όσον από νομική άποψη είναι εφικτό να προσδιορισθεί πότε οι συμβάσεις των φερουσών μητέρων υπερβαίνουν ένα αντικειμενικά προσδιορίσιμο μέτρο και καταλήγουν να θίξουν τον κανόνα της διάταξης 2 παρ. 1 Σ., μπορεί επίσης να διαγνωσθεί πότε συγκεκριμένα τίθεται ζήτημα εξουσιαστικής εκτροπής στη σχέση της φέρουσας με τον αντισυμβαλλόμενό της, ζήτημα επομένως *τριτενέργειας* των δικαιωμάτων της πρώτης. Τριτενέργεια, κατά τα προηγούμενα, δεν υπάρχει αν σε μία συγκεκριμένη σύμβαση οι όροι με τους οποίους δεσμεύθηκε η φέρουσα, αφ' ενός διασφαλίζουν απλώς το ιατρικώς αναγκαίο *minimum* των προφυλάξεων κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης και, αφ' ετέρου, συμφωνήθηκαν εκ των προτέρων ή, σε περίπτωση που άλλαξαν, τούτο μπορεί να δικαιολογηθεί από μία αντικειμενικά προβλέψιμη επιπλοκή της συγκεκριμένης εγκυμοσύνης.

Διατηρεί όμως, παρ' όλα τα παραπάνω, η φέρουσα μητέρα το δικαίωμα της άμβλωσης ή με τη σύμβαση μπορεί να παραιτηθεί από αυτό;

Το ερώτημα είναι σημαντικό για τον αυτοκαθορισμό της και σχετίζεται με μία γενικότερη προβληματική για την *παραίτηση από την άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων*. Στην εν

λόγω προβληματική επισημαίνεται ένα δίλημμα: αφ' ενός, η άρνηση κάθε δυνατότητας παραίτησης του υποκειμένου από την άσκηση ενός συνταγματικού δικαιώματός του σημαίνει την αποδοχή μιας «πατερναλιστικής» αντίληψης για τον αυτοκαθορισμό, δηλαδή ένα είδος «υποχρεωτικού αυτοκαθορισμού», αλλά, αφ' ετέρου, και η αποδοχή μιας τέτοιας δυνατότητας σημαίνει την εκούσια υπαγωγή στον ετεροκαθορισμό, από την οποία δεν θα υπάρχουν πλέον περιθώρια υπαναχώρησης⁵⁸.

Το δικαίωμα της άμβλωσης βρίσκεται ωστόσο σε στενή σχέση με τον πυρήνα του αυτοκαθορισμού της γυναίκας, υπό την έννοια του ότι αν η τελευταία στερηθεί τη δυνατότητα να το ασκήσει χάνει τον έλεγχο των βιολογικών της λειτουργιών και μοιραία μετατρέπεται σε «μέσον» για την επιδίωξη ενός σκοπού. Τελικά, έτσι της επιφυλάσσεται μεταχείριση ασύμβατη προς την ανθρώπινη αξία της. Ένα τέτοιο διακύβευμα για τον αυτοκαθορισμό αποτρέπει από το να υποστηριχθεί ότι η φέρουσα μπορεί να παραιτείται από το δικαίωμα της άμβλωσης⁵⁹. Το δικαίωμα αυτό, λοιπόν, μπορεί να το ασκήσει, ανεξάρτητα από τις προβλέψεις της σύμβασης, είτε κατά τους πρώτους μήνες της κυοφορίας είτε στο διάστημα της βιωσιμότητας

58. Βλ για το θέμα *Note, Rumpelstiltskin*, σ. 1941 επ., όπου και σχετ. βιβλιογραφία. Από γενικότερη άποψη, στον ίδιον προβληματισμό ανήκει, εν τέλει, και η οριοθέτηση της αποδοχής της ελεύθερης βούλησης στα ζητήματα της βιολογικής, εν όψει της αρχής προστασίας της αξίας του ανθρώπου. Βλ *Manitakis, Le respect*, σ. 299 επ.

59. Στην ίδια κατεύθυνση βλ. και *Note, Rumpelstiltskin*, σ. 1950. Το δικαίωμα αυτό δέχθηκαν και οι γνωστές αποφάσεις στην υπόθεση *Baby M* της αμερικανικής νομολογίας [217 N.J. Super. 313, 525A 2d 1128 (1987) και 109 N.J. 396, 537 A 2d 1227 (1988)], στην οποία αντιμετωπίστηκαν βασικά ζητήματα για τη νομιμότητα των συμβάσεων των φερουσών μητέρων.

του εμβρύου, υπό τους όρους βέβαια της σχετικής νομοθεσίας⁶⁰.

Η διατήρηση της άμβλωσης ως «δικαιώματος» σημαίνει, εξ άλλου, ότι η φέρουσα δεν μπορεί να υποχρεωθεί να προβεί σε άμβλωση με σχετικό όρο της σύμβασης - Π.χ. στην περίπτωση που το φύλο του εμβρύου δεν είναι το επιθυμητό ή έχει εκδηλωθεί κάποια ασθένεια στο έμβρυο⁶¹ - παρά το ότι με την εξακολούθηση της κυοφορίας δεν κινδυνεύει κάποιο δικό της έννομο αγαθό, Π.χ. η ζωή ή η υγεία της. Και εδώ ο λόγος είναι προφανής: μία τέτοια «υποχρέωση» θα ισοδυναμούσε με *παραίτηση* από το δικαίωμα της άμβλωσης και θα οδηγούσε πάλι σε μία μορφή εργαλειακής μεταχείρισης της φέρουσας από τον αντισυμβαλλόμενο της.

Με βάση την ανάλυση ειδικά από τη σκοπιά της άσκησης του δικαιώματος στην αναπαραγωγή καταλήγει κανείς σε ένα τελευταίο συμπέρασμα. Οι συμβάσεις των φερουσών μητέρων *μόνον κατ' εξαίρεση* μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιβαίνουν στη συνταγματική τάξη. Μία απόλυτη απαγόρευσή τους από τον νομοθέτη - κατά το πρότυπο που ακολουθήθηκε σε ορισμένες ξένες νομοθεσίες⁶² - θα έθιγε στον πυρήνα της *τουλάχιστον* την ελευθερία στην αναπαραγωγή όσων γυναικών δεν είναι

60. Δηλαδή ελεύθερα κατά το πρώτο τρίμηνο της εγκυμοσύνης και μόνον όταν κινδυνεύει η ζωή, η υγεία ή η τιμή της κατά το επόμενο διάστημα. Βλ. αναλυτ. άρθ. 304 παρ. 4 (γ), (δ) Π.Κ

61. Πρόκειται για περιπτώσεις «θετικής ευγονική» (βλ. παρακ. στην § 3). Βλ και *RubeJlin - Devichi*, σ. 468-469.

62. Π.χ. στην γερμανική (άρθ. 1 παρ. 1 περ. 2 του ESchG) και στην πρόσφατη ελβετική (άρθ. 4 και 31 του οικείου νόμου). Αντίθετα, η βρετανική νομοθεσία δεν υιοθέτησε αυτή τη στάση. Αναλυτ. βλ *Κριάρη - Κατράνη*, σ. 118 επ.

οργανικά σε θέση να κυοφορήσουν⁶³. Και εδώ, πάντως, τα περιθώρια της ευχέρειας του νομοθέτη να προβλέψει κατάλληλες ρυθμίσεις για να οριοθετήσει το γενικό πλαίσιο τέτοιων συμβάσεων είναι σημαντικά.

ε. Κλωνισμός

Η πιθανότητα της επιτυχημένης εφαρμογής της μεθόδου του «κλωνισμού» στον άνθρωπο δημιουργεί ποικίλα ζητήματα συνταγματικού προβληματισμού⁶⁴. Ο κλωνισμός, πάντως, είναι κατ' αρχήν μία μέθοδος αναπαραγωγής και ως τέτοια πρέπει να εξετασθεί στο σημείο αυτό της μελέτης.

Ωστόσο, εδώ η αναπαραγωγή δεν είναι το μόνο ζητούμενο. Η άσκηση της ελευθερίας με τον συγκεκριμένο τρόπο καλύπτει στην πραγματικότητα έναν σκοπό πέρα από την τεκνοποιία καθεαυτήν. Πράγματι, εκείνο που διακρίνει τον κλωνισμό από τις άλλες μεθόδους τεχνητής αναπαραγωγής είναι ότι με την τεχνική του δεν επιδιώκεται η απόκτηση ενός *οποιοδήποτε* παιδιού, αλλά ενός παιδιού *όμοιου* προς ορισμένο «πρότυπο». Είναι άραγε συνταγματικά θεμιτή αυτή η «προέκταση» του σκοπού της αναπαραγωγής;

Η απάντηση είναι αρνητική. Η απομίμηση ενός τέτοιου

63. Και θα περιόριζε ανεπίτρεπτα το ίδιο δικαίωμα των γυναικών, οι οποίες από επιλογή δεν επιθυμούν να κυοφορήσουν (βλ στην εισαγωγή αυτής της παραγράφου).

64. Πρόκειται για τη μέθοδο αναπαραγωγής, στην οποία επιδιώκεται η παραγωγή γενετικά ταυτόσημων οργανισμών, με διαίρεση του εμβρύου ή μεταφορά πυρήνα κυττάρου σε ωάριο του οποίου έχει αφαιρεθεί ο πυρήνας. Προς το παρόν η μέθοδος έχει εφαρμοσθεί με επιτυχία μόνον σε ζώα (περίπτωση «Dolly»). Βλ. γεν. *Bergmans*, σ. 47-48, Έκθεση GAEIB, σ. 80 επ. και Έκθεση EGE, σ. 72.

προτύπου, αλλά ακόμη και η απλή εξιδανίκευση κάποιου ως «προτύπου», βασίζεται εν τέλει στην άρνηση μίας κρίσιμης για το Σύνταγμα αξίας, της αξίας της *διαφορετικότητας*⁶⁵. Η αξία αυτή έχει *δομική σημασία* και δεν είναι απλώς ενδεχόμενη στην οργάνωση μιας «ανοικτής» κοινωνίας, με θεμέλιο τη φιλελεύθερη αρχή. Κάτι τέτοιο ισχύει, επειδή *μόνον έτσι είναι νοητές περισσότερες επιλογές του «ευ ζήν», βασισμένες στην προσωπική αυτονομία του κάθε μέλους αυτής της κοινωνίας.*

Η διαφορετικότητα δεν πρέπει να νοείται ως μία «αισθητική» επιλογή, την οποία συγκυριακά υιοθετεί η σύγχρονη κοινωνική οργάνωση, όπως θα μπορούσε ίσως να υιοθετήσει σε κάποια άλλη χρονική περίοδο την αντίθετη επιλογή της «Ομοιομορφίας». Η συνύπαρξη ανθρώπων με ανόμοια εξωτερικά χαρακτηριστικά επιδρά εν τέλει άμεσα στον τρόπο που συγκροτείται η μοναδικότητα κάθε προσωπικότητας. Η εξωτερική ιδιομορφία κάθε ανθρώπου λειτουργεί ως ένα είδος «εκμαγείου» της υποκειμενικότητάς του, επηρεάζει τις αποφάσεις του για την δική του ιδιαίτερη πορεία στη ζωή. Ως τέτοια, επομένως, *ευνοεί την ελευθερία* του προσώπου και προσανατολίζει προς την αυτονομία του: η διαφορετικότητα αποδεικνύεται κρίσιμη συνθήκη για την οργάνωση της κοινωνικής ζωής, εκφράζοντας ένα γενικό συμφέρον των κοινωνιών, ακριβώς επειδή

65. Για τη σημασία της διαφορετικότητας πρβλ., από γενικότερη άποψη, *Edelman, Genetique*, σ. 39, *Lemennicier*, σ. 113 (ο οποίος εν όψει αυτής δέχεται την απόλυτα ελεύθερη διάθεση του γενετικού υλικού). Την προστασία της εν λόγω αξίας κατοχυρώνει σε επίπεδο διεθνούς δικαίου η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τη «Βιολογική Διαφορετικότητα» (1992), καθώς και η «Οικουμενική Διακήρυξη για το Ανθρώπινο Γονιδίωμα και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου».

συντηρεί το «περιβάλλον» αυτονομίας καθενός στη σχέση του τόσο με το κράτος όσο και με τους άλλους.

Υπό το πρίσμα αυτό, ο κλωνισμός του ανθρώπου, εφ' όσον στοχεύει σε «κάτι» πέρα από την απλή αναπαραγωγή - δηλαδή στη δημιουργία επιγόνων με απολύτως όμοια εξωτερικά χαρακτηριστικά προς τα χαρακτηριστικά των γεννητόρων τους- αντιβαίνει προς μία *αντικειμενική αξία της συνταγματικής τάξης*. Η προσβολή της εν λόγω αξίας έχει επί πλέον μία σοβαρή παρεπόμενη συνέπεια: επιδρά εν τέλει στην προσωπικότητα του επιγόνου - του λεγόμενου «κλώνου» - ο οποίος αρχίζει τη ζωή του *υπό το βάρος* της εξωτερικής ομοιότητας με κάποιο «πρότυπο». Στο πρότυπο αυτό ο κοινωνικός περίγυρος ενδέχεται να αναγνωρίζει έναν παράγοντα ασφυκτικής ψυχολογικής - αν όχι και ηθικής - *εξάρτησης* του επιγόνου. Ο τελευταίος θα αναγκάζεται έτσι διαρκώς να *αποδεικνύει τη διαφορετικότητά του* έναντι του «προτύπου» για να υπερασπισθεί την αυτονομία του.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν υιοθετούν πάντως τις απόψεις περί προκαθορισμού της συμπεριφοράς του επιγόνου από τη συμπεριφορά του «προτύπου», με κατάληξη τη δημιουργία σειράς «αντιγράφων» του τελευταίου⁶⁶. Τέτοιες απόψεις δεν θεμελιώνονται σε κάποιο πραγματικό στοιχείο, αλλά σε έναν μυστικιστικό φόβο απέναντι στην τεχνολογία. Έτσι όμως παραβλέπεται ότι, πάντως, και ο λεγόμενος «κλώνος» - εφ' όσον κάποτε υπάρξει - *θα είναι φορέας της ανθρώπινης αξίας και υποκείμενο δικαιωμάτων*, ικανό να διαμορφώσει αυτόνομη προσωπικότητα, έστω και υπό το βάρος που επισημάνθηκε προηγουμένως. Αγνοώντας αυτό το στοιχείο, παρόμοιες αντιλήψεις αμφισβητούν τελικά την ικανότητα αντίστασης των ελεύθερων κοινωνιών στις ποικιλότροπες απειλές των θεμελιωδών αξιών τους⁶⁷.

66. Βλ χαρακτηριστικά στην τρέχουσα δημοσιογραφική αρθρογραφία για το ζήτημα (π.χ. «Clone the Clowns», The Economist 1-7.3.1997, σ. 96).

67. Πρβλ εδώ την άποψη της *Κριάρη - Κατράνη* για τον κίνδυνο της δημιουργίας «είδουςκατά παραγγελία». Η άποψη αυτή παραμένει ασαφής, όσο δεν εξηγηθεί *σε τι συνίσταται αυτός ο κίνδυνος*. Έτσι, όμως, αφήνει να νοηθεί ότι οι λεγόμενοι «κλώνου» δεν είναι εξ ορισμού υποκείμενα της ανθρώπινης αξίας. Περισσότερο κοντά σε όσα υποστηρίζονται εδώ βρίσκεται η άποψη για το ότι ο κλωνισμός είναι αντίθετος στην «ανθρώπινη φύση», επειδή τελικά πρέπει να διαφυλάσσεται η ιδιαιτερότητα της προσωπικότητας κάθε ανθρώπου [βλ Θ. Παπαζήση, Τεχνητή γονιμοποίηση: Βιολογία και συγγένεια. Επεμβάσεις στο DNA και μορφές εργαστηριακής αναπαραγωγής. Σύγχυση ορίων επιστημονικής φαντασίας και πραγματικότητας, σε *Ένωση Ελλήνων Αστυκολόγων* Σύγχρονα ζητήματα του αστικού δικαίου

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Οι εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών στη γενετική τεχνολογία έχουν θέσει αναμφισβήτητη δοκιμασία τα ηθικά αντανακλαστικά των σύγχρονων κοινωνιών. Μπορεί κανείς σήμερα να μιλήσει για έναν «δρόμο χωρίς επιστροφή» σε αυτόν τον τομέα, έναν δρόμο που το τέρμα του ίσως είναι ακόμη μακρινό. Το πρόβλημα της χρήσης του ανθρώπινου γενετικού υλικού προβάλλει από την άποψη αυτή ως το περισσότερο κρίσιμο. Γιατί δεν εντοπίζεται στην ποιότητα της σχέσης του ανθρώπου με τα πράγματα - όπως συμβαίνει με άλλες εφαρμογές της γενετικής - αλλά στρέφεται προς τον ίδιο τον άνθρωπο, ανιχνεύοντας τρόπους αξιολόγησης της βιολογικής ιδιοσυστάσias τον. Η προσπάθεια αυτή δεν έχει τέλος: η ιστορία της, από τις πρώτες φιλοσοφικές και θεολογικές αναζητήσεις ήδη στην αρχαιότητα¹ ναι πολύ παλαιά για να ισχυρισθεί κανείς το αντίθετο.

Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε στην εισαγωγή της μελέτης, σήμερα μπορεί να γίνει λόγος για την οριοθέτηση ενός έστω στοιχειώδους πλαισίου συνεννόησης, προκειμένου να γίνεται κατανοητό τουλάχιστον «τι» συζητείται και «σε τι» αναφέρεται μία ενδεχόμενη διαφωνία. Η νομική επιστήμη, και μάλιστα η

¹ Βλ. ενδεικτικά σε R. Dworkin (ό.π., υποσ. 44 του Πρώτου Κεφαλαίου), σ. 40 επ., *Memeteau* (ό.π., υποσ. 53 του Πρώτου Κεφαλαίου), σ. 618 και Fortin, Legal (ό.π., υποσ. 57 του Πρώτου Κεφαλαίου), σ. 56.

επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, έχουν εδώ να πουν πολλά. Ορισμένα μόνον προσπάθησε να θίξει αυτή η μελέτη.

I. Στο επίκεντρό της τοποθετήθηκε η σημασία της προσωπικής αυτονομίας ως κομβικής έννοιας του Συντάγματος θεμελιωμένης σε δύο τεμνόμενες αξίες: την «ανθρώπινη αξία» και την αξία των «δικαιωμάτων».

Υποστηρίχθηκε ότι η αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας για να αποδοθεί σε ένα συγκεκριμένο υποκείμενο - ακριβέστερα, για να χαρακτηρίσει «κάτι» ως υποκείμενο - προϋποθέτει την οντολογική του ενότητα, δηλαδή ένα χαρακτηριστικό, μοναδικό συνδυασμό σωματικών και διανοητικών στοιχείων. Δεν καλύπτει, λοιπόν, με ένα πέπλο μυστικιστικής «ιερότητας» κάθε τι που έχει ανθρώπινη προέλευση. Σε τελική ανάλυση, εκείνο που δομεί την συνταγματική τάξη σε κάθε ιδιαίτερη έκφασή της δεν είναι κάποια αόριστη ανθρώπινη ποιότητα. Είναι ο συγκεκριμένος άνθρωπος, τον οποίον χαρακτηρίζει η ικανότητα της αυτονομίας². Αν όμως διαλυθεί η ενότητα του βιολογικού όντος «άνθρωπος», τότε η αυτονομία δεν έχει πραγματικό έρεισμα. Η μεταφυσική μιας «ανθρώπινης αξίας» με διαφοροποιήσεις των «υποκειμένων» της οδηγεί στην πλήρη αναίρεση της κανονιστικής σημασίας της διάταξης

² Βλ., αντί πολλών, Γ. Κασιμάτη, Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος. Θεωρία και νέον Σύνταγμα, ΤοΣ Α', 1975, σ. 23-24.

2 παρ. 1 Σ., ακριβώς επειδή αδυνατίζει την υλική μήτρα της αυτονομίας: η πολλαπλότητα των «υποκειμένων» - ανθρώπων, εμβρύων ή αδιαμόρφωτου γενετικού υλικού - δεν επιβεβαιώνει την αυτονομία, οδηγεί αντίθετα στην επικράτηση του αντίθετού της, δηλαδή της ετερονομίας, που πηγή της δεν μπορεί να είναι παρά κάποια εξωκοινωνική «φυσική» τάξη του κόσμου.

Η οντολογική ενότητα στην οποία θεμελιώνεται η αυτονομία συγκροτεί το «πρόσωπο» και το διακρίνει από το «πράγμα». Το διακρίνει δηλαδή από το αντικείμενο που υπάρχει για να υπηρετεί την αυτονομία, έστω και αν έχει μία ξεχωριστή ιδιομορφία, έστω δηλαδή και αν «ζει» και μάλιστα προέρχεται από τον άνθρωπο: Το ανθρώπινο γενετικό υλικό εξακολουθεί να είναι «πράγμα», επειδή του λείπει η χαρακτηριστική οντολογική ενότητα, ο συνδυασμός του *corpus* και του *animus* ενός «υποκειμένου».

Ως «πράγμα» είναι κατ' αρχήν επιδεκτικό χρήσης και δεν μπορεί να έχει δικαιώματα. Δικαιώματα δεν είναι δυνατόν να του αναγνωρισθούν ούτε καν με το επιχείρημα του ότι «προετοιμάζει» ένα μελλοντικό πρόσωπο. Μετέχει όμως στον ορίζοντα της αυτονομίας των υπαρκτών προσώπων, ως αντικείμενο των δικών τους - πραγματικών αυτή τη φορά - δικαιωμάτων. «Χρήση» του ανθρώπινου γενετικού υλικού, σημαίνει

τελικά πληρέστερη απόλαυση αυτών ακριβώς των δικαιωμάτων, του δικαιώματος της αναπαραγωγής, του δικαιώματος της ίδρυσης οικογένειας ή του δικαιώματος της ελεύθερης επιστημονικής έρευνας.

II. Αν έτσι σκιαγραφείται η νομική σύλληψη του ανθρώπινου γενετικού υλικού, αυτή η «ζωή χωρίς πρόσωπο» θέτει σε δοκιμασία με εντελώς ιδιαίτερους τρόπους το πρόταγμα της αυτονομίας. Γιατί η ελεύθερη χρήση του συναντά πολύ αυστηρότερα όρια από ότι συμβαίνει με τα κοινά πράγματα. Η ιδιομορφία του δεν είναι αδιάφορη για τη συνταγματική τάξη. Ακόμη και αν η δυναμική του φύση δεν «αρκεί», ως τέτοια, για να προσδώσει στο ίδιο την αξία που αρμόζει σε ένα αυτόνομο υποκείμενο, μπορεί εν τούτοις να ευαισθητοποιεί όψεις του αυτοκαθορισμού των «άλλων»: εκείνων που θέλουν να το «χρησιμοποιήσουν» για διάφορους σκοπούς. Μπορεί, πιο απλά, να δικαιολογεί περιορισμούς στην απόλαυση ορισμένων δικών τους θεμελιωδών δικαιωμάτων, οριοθετώντας έτσι τη δική τους αυτονομία.

Πίσω από τους ποικίλους αυτούς περιορισμούς - στην ελευθερία της αναπαραγωγής, στην ελευθερία ίδρυσης οικογένειας, στο δικαίωμα της υγείας, στην ελευθερία της επιστημονικής έρευνας, στο δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής, αλλά ακόμη και στην οικονομική

ελευθερία - βρίσκονται στην πραγματικότητα βασικά αγαθά της συνταγματικής τάξης, τα οποία δεν πρέπει να διακυβευθούν: η ανθρώπινη αξία, στις περισσότερες περιπτώσεις και υπό διάφορες εκδηλώσεις, αλλά και η διατήρηση εκείνου του «περιβάλλοντος» ανάπτυξης της προσωπικότητας που αρμόζει πραγματικά σε μία ελεύθερη κοινωνία και χαρακτηρίζεται π.χ. από την αξία της διαφορετικότητας και όχι από εκείνην της ευγονικής ομοιομορφίας. Στην αποτελεσματική προστασία αυτών των αγαθών κρίνεται, σε τελική ανάλυση, η έλλογη αντιμετώπιση των εξελίξεων της τεχνολογίας.

Είναι τρέχουσα μια γενικευμένη επιφυλακτικότητα απέναντι στη σύγχρονη ανάπτυξη της γενετικής. Η επιφυλακτικότητα αυτή δεν χρειάζεται να παρασύρει τη νομική επιστήμη. Από τη σκοπιά του συνταγματικού δικαίου, τουλάχιστον, η ανάλυση κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης, που προϋποθέτει τον ακριβή εντοπισμό και τη στάθμιση του ειδικού βάρους των εκάστοτε κρίσιμων εννόμων αγαθών, μπορεί να οδηγήσει με ασφάλεια στη διαπίστωση ή όχι του επιτρεπτού ενός ορισμένου τρόπου χρήσης του ανθρώπινου γενετικού υλικού.

Υπό την έννοια αυτή, το δίκαιο, αποφεύγοντας τις *a priori* γενικές αξιολογήσεις, είναι σε θέση να παρακολουθεί τις εξελίξεις στη γενετική. Να τις παρακολουθεί αναγόμενο σε τελική ανάλυση στις δικές

του αρχές³, "χωρίς να ενδίδει σε απροσδιόριστους φόβους για τις ανεξέλεγκτες δυνάμεις που απελευθερώνουν - περίπου σαν μαθητευόμενοι μάγοι - οι ερευνητές. Και να προσφέρει λύσεις με διάρκεια και πειθώ, ακόμη και αν αυτές δοκιμάζουν κάποτε τα όρια της ανοχής μιας - ασφυκτικής πολλές φορές - ηθικής της κοινής γνώμης.

Οι συνταγματικές τάξεις έχουν, άλλωστε, από καιρό δοκιμασθεί στην αντιμετώπιση της χρήσης του γενετικού υλικού με το παράδειγμα της άμβλωσης. Υπάρχει λοιπόν ήδη μία συσσωρευμένη εμπειρία: ακόμη και αν στους κόλπους της οι αμφιβολίες και οι διχογνωμίες είναι έντονες, πάντως ένας βαθμός συνεννόησης έχει επιτευχθεί. Οι μεγάλες αποφάσεις των συνταγματικών ή άλλων ανώτατων δικαστηρίων για την άμβλωση, αλλά και η στάση των νομοθετών - εθνικών και υπερεθνικών - στο ίδιο θέμα, δεν ήταν το αποτέλεσμα ενός «ντεσιζιονισμού» της εκάστοτε πλειοψηφίας, είτε των δικαστών είτε των αντιπροσώπων. Οι διαφορετικές στάσεις εκφράσθηκαν, αλλά εκφράσθηκαν επί ορισμένων κοινών παραδοχών.

Έτσι, όσο αδιανόητη φαίνεται σήμερα στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης έννομης τάξης μια πρόταση για την απόλυτη απαγόρευση της άμβλωσης, εξ ίσου αδιανόητη αποδεικνύεται και η αναγνώριση κάποιας δυνατότητας

³ Βλ. έτσι Terre, *L' enfant* (ό.π., υποσ. 4 τον Εισαγωγικού Κεφαλαίου), σ. 221 επ,

πειραματισμών στο ανθρώπινο γενετικό υλικό ανάλογων με εκείνους που διενεργούνταν στα εργαστήρια του ναζιστικού καθεστώτος για την εξυπηρέτηση ρατσιστικών ιδεοληψιών.

Ακόμη και αν κάποιος επιμένει σε ανάλογες αντιλήψεις - κανείς δεν μπορεί να το αποκλείσει - είναι σημαντικό να επιβεβαιώνεται ότι η κοινωνική εμπειρία τις έχει ξεπεράσει. Ότι δηλαδή ο δημόσιος προβληματισμός για τα μεγάλα ζητήματα της βιοηθικής, όσο και αν αναπτύσσεται σε κλίμα έντονων αντιπαραθέσεων, κινείται πάντως πέραν αυτών των αντιλήψεων. Και ότι, η τεχνολογία δεν συνιστά κάποια απόκοσμη απειλή αλλά μάλλον μία πρόκληση ευεργετική, σε τελική ανάλυση, για τις αξίες των ανοικτών κοινωνιών.

Αν το δίκαιο περιφρουρήσει αυτό το «σύνορο», θα έχει εκπληρώσει εδώ την, πράγματι δύσκολη, αποστολή του.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η υποβοηθούμενη αναπαραγωγή από το χώρο της αρρυθμιστής επιστήμης μετά το 2002 μετέβει ως θεσμός στο κείμενο του Αστικού Κώδικα. Η ένταξή της όμως στο ρυθμιστικό πεδίο του Αστικού Δικαίου, του κώδικα εν προκειμένο και συγκεκριμένα στο βιβλίο του Οικογενειακού Δικαίου, οδήγησε σε ανοιχτό προβληματισμό για την λειτουργία των συγκεκριμένων ρυθμίσεων υπό το φως και την εφαρμογή του Συντάγματος. Παρουσιάζεται από τη μία η ελευθερία της αναπαραγωγής και η ανθρώπινη αξία και από την άλλη ως σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής με το δικαίωμα στην προσωπικότητα ως ζεύγος συντιθέμενων, αντιτιθέμενων και τελικά εναρμονισμένων αξιών. Αυτό αποδεικνύει η τεχνολογική εξέλιξη, ότι αντί της ρήξης και υπάρχει και η οδός της εναρμόνισης, η οδός που καταξιώνει και βαραίνει την κορωνίδα του Δικαίου μας, το εθνικό Σύνταγμα.

SUMMARY

The reproduction nurtured within the field of unregulated science after 2002 was as an institution transposed into the text of the Civil Code. However, the classification thereof within the regulatory field of Civil Law, in this respect of the Code, and in the textbook of Family Law in particular, has led into an open debate relating to the functioning of the specific regulations under the light and in application of the Constitution.

On the one hand is being presented the freedom of reproduction and human value and on the other hand the respect to private and family life with the right in personality as a pair of mutually composing, contradicting and eventually harmonized values. This is what technological evolution finally proves, i.e. that instead of breach, there is also the road of harmonization, a road that fulfils and enhances the capstone of our Law, the national constitution

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I.Ελληνόγλωσση

- Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη(Ι.),Γενετική και αστικό δίκαιο-
 Προβλήματα κληρονομικού δικαίου από την εφαρμογή των νέων μεθόδων τεχνητής αναπαραγωγής του ανθρώπου,Ένωση Ελλήνων Αστικολόγων,Σύγχρονα ζητήματα του αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα,(1^ο Συνέδριο,Νάυπακτος27-28 Μαΐου 1994),Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1995,σελ.221επ.
- Ανθόπουλος (Χ.Θ),Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων (έν όψει του άρθρου 25παρ.2,3 και 4 του Συντάγματος),Σάκκουλας,Θεσσαλονίκη 1993.
 Βελλής Γεώργιος,Ζητήματα από το ν.3089/2002 για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή (τεχνητή γονιμοποίηση)
- Βιδάλης (Τ.Κ.),Η συνταγματική διάσταση της εξουσίας στον γάμο και στην οικογένεια.Ατομικές ελευθερίες και θεσμικοί μετασχηματισμοί ,Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996.
- Δαγτόγλου (Π.Δ.),Συνταγματικό Δίκαιο.Ατομικά Δικαιώματα, Τ.Α΄,Β΄,Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Κασιμάτης(Γ),Το ζήτημα της ‘τριτενέργειας’ των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.Η ισότητα των φύλων και ο θεσμός της οικογένειας στην ελευθερία τελευταίας βούλησης,ΤοΣ Ζ΄,1981,σ.1 επ.
- Κατρούγκαλος (Γ.Σ),Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο,Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1993.
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη (Ε.),Σπέρμα,ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο που βρίσκονται έξω από το

ανθρώπινο σώμα-Η νομική τους φύση και μεταχείριση κατά το Αστικό Δίκαιο,Αρμ.53,1999,σ.465επ.

—Κουτσομπίνας (Σ.Ι.),Συνταγματικά προλεγόμενα σε ένα ζήτημα βιοηθικής,ΔιΔικ 6,1994,σ.1089 επ.

—Κριάρη-Κατράνη (Ι),Βιοϊατρικές εξελίξεις & συνταγματικό δίκαιο.Συνταγματικά θέματα σχετικά με τις μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και τις εφαρμογές της γενετικής,Σάκκουλας,Θεσσαλονίκη 1994.

—Μάνεσης (Αρ.Ι.),Συνταγματικά δικαιώματα,α' Ατομικές ελευθερίες.Πανεπιστημιακές παραδόσεις,δ' έκδ.,Σάκκουλας,Θεσσαλονίκη 1982.

—Μαρίνος (Α.Ν.),Γενετική μηχανική και δίκαιο,ΕλλΔνη 39,1998,σ.1221 επ.

—Παϊσίδου (Ν.),Κροοσυντηρημένο έμβρυο:ένα πολυδιάστατο νομικό ζήτημα της βιοτεχνολογίας,ΕλλΔνη 35,1994,σ. 1469 επ.

—Παντελής (Α.Μ.),Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων,Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1984.

—Παπαζήση (Θ.),Τεχνητή γονιμοποίηση:Βιολογία και συγγένεια.Επεμβάσεις στο DNA και μορφές εργαστηριακής αναπαραγωγής.Σύγκριση ορίων επιστημονικής φαντασίας και πραγματικότητας, Ένωση Ελλήνων Αστικολόγων,Σύγχρονα ζητήματα του αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα,(1^ο Συνέδριο,Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994),Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1995,σ.247 επ.

—Παπαντωνίου (Ν.Σ.),Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου,3^η εκδ.Αφοί Π.Σάκκουλα,Αθήνα 1983.

—Παπαχρίστου (Θ.Κ.),Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem,ΝΟΜΟΣ,Αφιέρωμα στον Νικόλαο Σ.Παπαντωνίου,Τ.4,Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,Θεσσαλονίκη 1996,σ.645 επ.

—Παραράς (Π.Ι.),Σύνταγμα 1975.Corporis I (άρθρα 1-50), Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1982.

—Ράικος (Α.Γ.),Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975),Τ.Β',Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα,τ.β' Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1983.

—Τσάτσος (Δ.Θ.),Συνταγματικό Δίκαιο,Τ.Γ΄.Θεμελιώδη Δικαιώματα. Ι. Γενικό Μέρος,Αντ. Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1988.

—Χριστακάκου-Φωτιάδη (Κ.),Γενετική και προστασία της προσωπικότητας-Σκέψεις με αφορμή την απόφαση Β.Γ.Η.9.11.1993,VI ZR 62/93,N.J.W.1994,127,ΚριτΕ 2/1994,σ.353 επ.

—Χρυσόγονος (Κ.Χ.),Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα,Αντ.Ν.Σάκκουλας,Αθήνα-Κομοτηνή 1998.

—Bainham (A.),Protecting the Unborn-New Rights in Gestation?,M.L.R.50,1987,σ.361 επ.

—Clapp (M.J.),State Prohibition of Fetal Experimentation and the Fundamental Right of Privacy,Col.L.R 88,1988,σ.1073 επ.

—